

1.

# TRAGOM VIRDŽINA



← Dill Mudschia — pleme Gruda, sjeverna Albanija (1907.)

Tema virdžina uklapa se u istraživački sklop kojemu se često vraćam — u pitanja o položaju žene u tradicijskoj kulturi, kako u prošlosti tako i u sadašnjosti. A što su virdžine? Neka na trenutak to ostane zagonetka, onako kako je knjiga i naslovljena.

Uvažena povjesničarka Mirjana Gross jednom je neformalnom zgodom duhovito istaknula da je historiografija malo čudna djelatnost jer su do njezine generacije o povijesti pisali isključivo muškarci, a zaštitnica joj je ipak božica — muza Klio. Žene su iz povijesti bile pretežno isključene — i kao istraživane i kao istraživačice; u njoj su bile potisnute, »nevidljive«. Činjenica je, naime, da je povijest (*history*) bila većinom tek *his-story*, a i oni rijetki tragovi na koje nailazimo o ženama također su odraz muške dioptrije. Iz takvih je tragova teško iščitati zbilju odnosa među spolovima, nego tek pogled muškarca koji ih je konstruirao. Igra engleskom riječi za povijest dvoznačno ocrtava njezinu androcentričnost<sup>1</sup> i otkriva činjenicu da ćemo u povijesti gotovo isključivo naći izvore o muškarcima, o »velikim muževima« (*he-story*) te da povijest istražuju i o njoj pišu također muškarci (*his-story*) onako kako su je iz svoje perspektive promatrali i zabilježili. Utemeljenost tvrdnje o nedostatnosti i o nedovoljnoj znanstvenosti isključivo androcentričnih istraživanja — onih u kojima su ne samo istraživači, nego i istraživani isključivo muškarci — može se ilustrirati citatom koji se odnosi na arheološka istraživanja: *Ako u arheologiji nalazimo samo ono što tražimo, onda nalazimo samo onoga koga tražimo. Tražimo li samo muškarce, samo njih ćemo i naći. A ako samo muškarci tragaju, tada se arheologija svodi na otužan prizor muškaraca koji proučavaju starije muškarce* (Nixon 1994:19).<sup>2</sup>

Ipak, povijest, povijesna znanost, prva je upozorila na to da je znanosti potrebna i ženska perspektiva, postavši tako putokazom i drugim znanostima, pri-

---

<sup>1</sup> Riječ androcentričnost upotrijebljena je ovdje kao odraz usredotočenosti na muškarca u naglašenom patrijarhalnom ključu.

<sup>2</sup> Citate u knjizi s engleskog, njemačkog i talijanskog jezika prevela je autorica ove knjige. Tekstovi s albanskog jezika prevedeni su na engleski i hrvatski jezik.

mjerice etnologiji koja je među prvima krenula u tom smjeru. Naime, posljednja dva desetljeća dvadesetoga stoljeća upozoravalo se na potrebu znanstvenog zblizavanja etnologije i socijalne povijesti (*social history*) koja se okreće običnim, bezimnim ljudima nedominantne klase — ženama (kao najbrojnijoj marginalnoj skupini), sirotinji, vjerskim i etničkim manjinama, doseljenicima itd. Tako se iz središta interesa povlači događajna povijest, najčešće ona u ratno-osvajачkom ključu, povijest ratova, vladara, diplomacije i slično, a na velika vrata ulazi zanimanje za svakodnevicu, za »male« ljude. Pritom iz nevidljivosti polako izranjaju i žene, marginalne prolaznice kroz povijest. Sažeto je to formulirala A. Feldman rekavši kako *žena u povijesti kao da uopće nije postojalo* (2004:9). Zrcali to i naslov posthumno objavljene knjige L. Sklevicky *Konji, žene, ratovi*<sup>3</sup> (1996.). Nije potrebno opširnije komentirati koji je povod upravo takvu naslovu, nego samo istaknuti da je on odraz *upadljive brojčane nadmoći životinja nad ženama u udžbenicima tadašnje SR Hrvatske* (Sklevicky 1996:18).<sup>4</sup> Da taj »životinjski sindrom« (u kontekstu poznatoga znanstvenog pojma *male bias* — muška pristranost, muške predrasude, muška perspektiva, muško očiste) nije (bio) prisutan samo u Hrvatskoj, pokazuje primjerice podatak naveden još 1972. i 1979. godine: *... u prošlosti su antropolozi pretežno istraživali muški dio stanovništva, izostavljajući iz analiza gotovo u potpunosti ženski dio ili, drugim riječima, »na isti način kao da su krave plemena Nuer«* (Ardener 1972:140) (Milton 1979:40).<sup>5</sup> Govoreći o naslovima sa snažno izraženom porukom poput netom spomenutoga *Konji, žene, ratovi*, prisjetimo se i inicijative austrijskih sveučilišnih nastavnica, pokretanja feminističkog časopisa znakovita, pomno odabrana naslova *L'homme*, kojim su željele pokazati da i žene treba uključiti u povijest čovječanstva. Snažnu dihotomiju između javnog i privatnog života postavili su povjesničari za koje je *samo aktivnost u javnom životu povijesna, a ta je najčešće muška... dok je privatnost »prirodna« domena žene — nepromjenjiva i nevažna* (Feldman 2004:10). Poimanje žene kao nepovijesnog bića s privatnošću kao »prirodnim« područjem možemo povezati s postavkom o »ženi prema muškarcu kao o prirodi prema kulturi«, onako kako je to označila antropologinja Sherry Ortner u često citiranom istoimenom članku iz 1972. godine. Konačno, u kori-

<sup>3</sup> Knjigu je tako, prema jednom od članaka L. Sklevicky, naslovlila njena urednica D. Rihtman Augustin.

<sup>4</sup> L. Sklevicky tu se oslanja na deset godina starije istraživanje R. Polić (1986.) potkrijepljeno rječitim brojčanim podacima. Ista je autorica dvadeset godina poslije taj patrijarhalni obrazac duhovito prokomentirala: *Teško je zamisliti koja je to važna povijesna uloga životinja kojom one nadvisuju povijesne uloge žena* (Polić 2005:159).

<sup>5</sup> Kay Milton svoj je članak upravo tako naslovlila: »Male Bias in Anthropology«.

jenu pojma »materijalizam« jest materija kao opreka duhu (lat. *mater*), a karakterističnu dihotomiju možemo pronaći u korijenu riječi žena s obilježjem tjelesnog čina rađanja, dok je u korijenu riječi muškarac »mens« (misao, duh...).<sup>6</sup> I zato se ne-muško, ne-javno područje djelovanja žena smatralo za povijesno bilježenje nevažnim, predvidivim i zadanim, stoga nezanimljivim, pa je djelovanje tih »nevidljivica iz povijesti« u svojoj »običnosti« ostalo izvan povijesnih prikaza — nevidljivo pa stoga »nepostojeće«.

U etnologiji i kulturnoj antropologiji na tradiciju se s pravom gleda kao na vrijednost koju je u trolistu *tradicija-baština-identitet* potrebno čuvati kao posebnu vrijednost, koja može biti značajan izraz identiteta neke zajednice. No nerijetko ćemo tradiciju moći ocijeniti tek kao izgovor za potiskivanje žena u drugi plan — za njezinu diskriminaciju. Žena nije određena negativno samo kao Drugo, »čovjek« koji nije muškarac, nešto izvan simboličkoga poretka — sa svim pratećim konotacijama. Evo još nekoliko ilustracija negativnog određenja žene. Prisjetimo se, primjerice, da se uz ženu povezuje lijeva strana, a da je simbolika lijevoga negativna (»ustao sam na lijevu nogu«, dakle ništa mi ne polazi za rukom, loše mi ide); u drvenim kućicama-barometrima ženin izlazak iz kućice najavljuje kišno/loše vrijeme, muška drvena figurica pokazuje lijepo/sunčano vrijeme. Hrvatska riječ usidjelica<sup>7</sup> pokazuje vrijednosni sud o neudanoj ženi; za neoženjene muškarce nećemo naći takve negativne atribute. U taj krug ulazi i razlikovnost u nazivlju za »gospođicu« ili »gospođu«, ostatak društvenog vrijednosnog stava o važnosti ženinog bračnog statusa; te sociolingvističke preciznosti nema za muškarce. Žene su, dakle, uvijek nečije — kao što su to i djeca (usp. često postavljano pitanje djece: Čija/čiji si ti?). One u patrijarhalnom ključu tobože ne mogu biti vlastita osobnost. Da i ne spominjemo nesreću, »prokletstvo« u nekim krajevima svijeta, donedavno i u nekim predjelima Hrvatske, moje domovine, zbog rođenja ženskog djeteta (opet izraženo i jezičnom razlikom — sin i *dite*).<sup>8</sup>

---

<sup>6</sup> Žena i *genetrix* od indoeuropskog korijena \**gen-* radati govori u prilog mišljenju da je korijen \**guena* stoji u vezi s ie. korijenom \**gen-* radati, a starocrkvenoslavenski možu = germanski Mann s ie. korijenom \**men-* misliti > gospodariti. Prema tome se u primitivnoj ie. porodici žena shvaćala samo kao »rađalica«. Po tom je onomaziološkom momentu i nazvana« (Skok 1973:677).

<sup>7</sup> Engleska pak riječ *spinster* osim »prelja« znači i »usidjelica«.

<sup>8</sup> Izravno sam se tim pitanjem bavila u članku »Introducing the Second Wife — A Matrimonial Aid in Cases of a Childless Marriage« (1996.), a dijelom i u članku »Da prostitute, to mi je žena. Prilog poznavanju položaja žene u drugoj polovici 19. stoljeća u Dalmaciji i njezinu zaleđu« (1990.).

\* \* \*

Poticajno je u okviru ovako ukratko predstavljene problematike zapitati se kako u njoj sagledati pitanje zavjetovanih djevojaka — virdžina. No prije toga iznijet ću tek nekoliko riječi o virdžinama.

Kada sam se devedesetih godina počela baviti temom virdžina, mnogo se manje znalo o toj pojavi, a upoznati se s njom (pa i doći do literature) nije bilo moguće jednim klikom miša na internetu. Ali što su, tko su uopće virdžine? Premda na to pitanje, kako ćemo vidjeti, nema jednoznačnog odgovora, na početku ćemo ih ukratko odrediti.

Virdžine, tobelije, sasvim su osebudna, prostorno omeđena, endemska pojava, jedinstvena ne samo u europskim nego i u svjetskim okvirima, a poznata po gorskim područjima zapadnoga dijela Balkanskoga poluotoka (osobito na nuklearnom području pojavljivanja virdžina — graničnim područjima sjeverne Albanije, Crne Gore i Kosova). Pojava je to koja odstupa od uobičajenog, ustaljenog, to je običajno-pravna institucija u kojoj žena »mijenja spol«<sup>9</sup> zavjetujući se na dječanstvo/ceibat i preuzimajući ulogu muškarca — odijeva se kao muškarac, ošišana je kao muškarac, ima muški oblik imena, vlada se poput muškarca, nosi oružje, po potrebi ide u rat, sudjeluje na muškim skupovima i ima gotovo sva javna prava muškarca u strogo patrijarhalnom društvu.

Jednoznačnost, ujednačenost, važno je istaknuti, ne postoji ni u razlozima, motivima za nastanak te pojave jer je riječ o, može se reći, pravoj instituciji kao običajnopravnoj dosjetki čija je osnovna funkcija prilagođavanje potrebama obitelji i društva zbog čega se virdžinu osobito cijeni. Ipak, navedimo okvirno već na početku najvažnije, pa i najčešće razloge za postajanje virdžinom: nedostatak muškog nasljednika, nedostatak odraslih muškaraca kad virdžina postaje »vremenski most« dok mlađi brat ili bratić ne porastu za tu funkciju, izbjegavanje neželjena braka (time i krvne osvete), prijetnja krvne osvete muškarcima kuće onemogućenih za slobodno kretanje i rad. Osim toga, postoji trajni ili privremeni zavjet, već prema tome podiže li se žensko dijete od (ranog) djetinjstva kao sin (često za tu ulogu predodređeno i prije rođenja) ili kasnije u zreloj dobi, pa čak i nakon udovištva.

---

<sup>9</sup>Na nekoliko se mjesta u knjizi uz sintagmu »promjena spola« upotrebljavaju navodnici. Ne radi se ovdje, naime, o promjeni spola, biološkoj kategoriji, nego o promjeni *društvenoga spola*, kulturom oblikovane kategorije kojom žene simbolički postaju muškarci — *social males* s društvenim statusom i moći muškarca kao potrebom i posljedicom patrilinearnog sustava u njegovu pravilnom funkcioniranju.

Postoji više naziva za tu pojavu,<sup>10</sup> no u tekstu ću upotrebljavati samo dva — tobelijja, virdžina<sup>11</sup> koji uključuju po jedno od njezinih ključnih obilježja: zavjet (turski *tövbe*) na djevičanstvo, *virginitet*. Koristit ću zamjenicu u ženskom obliku kako bi se uklopila uz imenice ženskog roda *virdžina/tobelija*, kao i ženski oblik (glagolskoga) pridjeva. Samo u slučajevima kad se virdžinu spominje muškim oblikom imena, zamjenica i pridjev navodit će se uz njega u muškom obliku.<sup>12</sup> Valja već na početku istaknuti da pojava o kojoj govori ova knjiga nije posebno vezana ni uz koju od triju vjerskih pripadnosti zastupljenih na spomenutom prostoru — muslimansku, pravoslavnu ili katoličku te da je tobelijja, osim kod Albanaca, bilo i u drugih balkanskih naroda — osobito Crnogoraca, Srba, Vlaha, Roma, Turaka.

Pojava virdžine u okviru gore iznesene problematike na nekoliko načina sasvim je atipična, zato i intrigantna. Kod nje, primjerice, nema mjesta upravo spomenutom prigovoru o androcentričnosti u istraživanju jer je o virdžinama pisao nemali broj žena (Durham 1909., 1928.; C. Gordon u Gordon i Gordon 1927.; Gušić 1930., 1958., 1974.; Gjergji 1963.; Gavrilović 1983.; Young<sup>13</sup> 1995., 2000., 2007., 2009.; Young (i Littlewood) 2005.; Demick 1997.; Dickemann 1997.; Vince Pallua 1998/1999., 2001., 2007.; Potkonjak 2002.; Djajic Horváth 2003., 2003.a<sup>14</sup>). No da apsurd bude veći, u ovom slučaju to nije prednost! Naim virdžine, smatrajući sebe muškarcima, često s prezirom odbacuju žene istraživačice, pokazujući to izjavama i javnim odbijanjem komunikacije sa ženama koje, kao i »pravi« muškarcima, smatraju inferiornima. Doživjela je to primjerice engleska putnica i istraživačica Mary Edith Durham na putovanju sjevernom Alba-

---

<sup>10</sup> Tridesetak naziva navedeno je na početku poglavlja 3., a u Tabličnom prikazu upitničke građe, poglavlju 2.2.1., nazivlje je označeno kurzivom.

<sup>11</sup> U engleskom jeziku najčešće se rabi izraz *sworn virgin*, a za preodijevanje u mušku odjeću *cross-dressing*. U hrvatskom jeziku upotrebljavat ćemo izraz preodijevanje. Potonji naziv — preodijevanje manje je precizan u hrvatskom jeziku jer ne pokazuje da se tu radi o preodijevanju u odjeću suprotnoga spola kao što to čini engleska riječ *cross-dressing*.

<sup>12</sup> Nema pravila ni kod samih virdžina, pa neke vole da im se obraća u muškom, a neke u ženskom rodu.

<sup>13</sup> Antonia Young (britanska putnica, spisateljica i antropologinja, jedna od članova osnivača i predsjednica projekta Balkans Peace Park) nakon pada komunizma u Albaniji devedesetih godina prošloga stoljeća razotkrila je nemali broj virdžina u svojoj vrijednoj knjizi *Women who Become Men. Albanian Sworn Virgins* (2000.).

<sup>14</sup> U drugoj polovici prošloga stoljeća, a svakako i danas, takvom prigovoru nema mjesta, ali sam navela i autorice iz tog vremena. Pojava virdžine u posljednje je vrijeme zaintrigirala i dvije vršne umjetničke fotografkinje — Pepu Hristovu 2008./2010. i Jill Peters 2009. te više novinarki koje su o njima objavile reportaže kao npr. Renata Rašović 2010., Dragana Nikoletić 2011., Marion Quillard 2012. itd.

nijom početkom 20. stoljeća: *Prema meni se odnosila s prezirom koji, prema njezinu mišljenju, zaslužuje čitav ženski rod — okrenula mi je leđa i razmijenila cigarete s muškarcima pokušavajući zadobiti njihovo prijateljstvo* (Durham 1909:80).<sup>15</sup> Slično iskustvo imala je i etnologinja M. Gušić 1929. godine u Crnoj Gori s virdžinom koja se isključivo obraćala njezinu suprugu, otorinolaringologu Branimiru Gušiću, a ne njoj koja je, kako ćemo vidjeti osobito u poglavlju 4.2., toj temi posvetila znatan dio svojih istraživačkih snaga.<sup>16</sup>

Premda, naglasili smo, ovdje nema mjesta prigovoru o androcentričnosti u istraživanju (uz intrigantnu, pomalo i komičnu činjenicu da je to, zapravo, kontraproduktivno jer same virdžine preziru žene!), treba navesti dodatnu atipičnost: izostanak one postavke o ženama kao zanemarenom predmetu istraživanja. U već spomenutoj stalnoj dihotomiji između javne (muške) i privatne (ženske) sfere života — u kojoj se u znanosti sve donedavno jedino javna/muška smatrala vrijednom istraživanja — virdžine, kako ćemo vidjeti, društveno prestaju biti žene i postaju »social males«.<sup>17</sup> One ulaze u javni život zajednice omogućen samo muškarcima, dobivajući ne samo nove, muške vanjske atribute (odjeća, frizura, nošenje oružja, vladanje, ime u muškom obliku uz zamjenicu muškog roda itd.) nego i nove oznake djelovanja, rada i ponašanja, koji uključuju identifikaciju s novom ulogom, slobodu kretanja, druženje s muškarcima uz brojne muške obaveze, ali i prava, u sferi javnog, a ne privatnog, skrovitog ženskog života. Uz zavjet na djevičanstvo lišavaju se pritom bračnoga života i majčinstva.

Odabir teme o zavjetovanoj djevojci bio je potaknut zanimanjem dovedenim do granice čuđenja, čak negodovanja. Jer, što to može navesti ili dovesti pojedinca do toga da promijeni svoj najdublje ukorijenjen aspekt identiteta? A ovdje se to pitanje nikako ne odnosi na usamljene, pojedinačne slučajeve s psihološkim, fiziološkim ili anatomskim odstupanjima; u prvome se redu radi o društveno institucionaliziranoj pojavi koja je ujedno društveno sankcionirana. Koliko se ta tema automatski u glavi ili u bibliotečnoj klasifikaciji u »glavi« kom-

<sup>15</sup> Zanimljivo je, međutim, primijetiti da su tu englesku istraživačicu u Crnoj Gori, dvadesetak godina nakon opisanog iskustva u knjizi *High Albania* (1909.), iz niza razloga — njezina engleskog podrijetla, društvenoga statusa, hlača koje je nosila itd. — smatrali muškarcem: *Kad mi je nakon dulje rasprave dodijeljen status muškarca pa sam mogla jesti za muškim stolom, žene su često odbijale sjesti i jesti samnom za istim stolom, izjavljujući da bi to bilo sramotno i da im to njihov stid ne dopušta* (Durham 1928:293).

<sup>16</sup> Usp. sliku na str. 215 na kojoj je poznata virdžina Milica/Mikaš Karadžić na Drobnjačkim jezerima u Crnoj Gori, koju je 1929. godine snimio B. Gušić.

<sup>17</sup> Sintagmu je prva upotrijebila M. Gušić u članku iz 1974. godine.



pjuteru odmah smješta u određeno područje dovoljno govori podatak da u knjižnicama do velikog dijela literature s tematikom o »promjeni spola« valja posegnuti u odjeljak skupnog naziva »Gay and Lesbian Studies«. Paradoks nepoznavanja te pojave, njezina nerazumijevanja, površne i pogrešne tematske klasifikacije to je veći jer »promjena spola« virdžine nema nikakve veze s homoseksualnošću.<sup>18</sup> Naravno, bilo je i takvih slučajeva, no oni su za tu pojavu sporadični, a ne ključni. Kad preuzima mušku ulogu djevojka se zavjetuje na čistoću i društveno postaje muškarcem.<sup>19</sup> Drugim riječima, virdžina ne postaje muškarac u smislu spolnosti nego u smislu društvene moći.

U okviru rudimentarnih prilika u kojima su se našle, tobelije »postaju« muškarci — dotično *social males*. Uz imenicu *muškarci* glagol *postajati* mora doći pod navodnike, dok uz sintagmu *social males* navodne znakove treba izostaviti. Time se očituje srž te pojave: žena se odriče svoje ženskosti i dobiva nov društveni spol. Koliko se ovdje radi o sasvim specifičnome i kruto patrijarhalnome društvu dovoljno govori činjenica da je jedini put prema ikakvoj promjeni položaja žene onaj u kojemu žena »postaje« muškarac. Njezin se ženski status može promijeniti i (eventualno) poboljšati tek ako i kada se njezin ženski spol pa i ženski lik (ne samo preodijevanjem u muško, nego i preuzimanjem muškog identiteta) »dokida« i pretvara u muški »društveni spol«, uz status i moć koji prate takvu promjenu.

Zanimalo me je je li doista virdžinama, tobelijama, takvo preuzimanje uloge uopće bilo, kako bi se u prvi mah pretpostavilo, dramatično i što ih je na to najčešće navodilo te je li uopće ili pak u kojoj je mjeri to bila njihova vlastita odluka. Trebalo se zapitati nije li možda moguće pretpostaviti i to da je u toj sredini bilo dramatičnije ostati žensko nego donijeti »dramatičnu« odluku i »postati muško«. Je li onda u takvim okolnostima to preuzimanje muške uloge bilo uopće začuđujuće za okolinu, a dramatično za samu jedinku? Što to Europa na prijelazu 19. u 20. stoljeće traži u pojavi virdžine »na rubu svijeta«, a što današnji

---

<sup>18</sup> Isto tako, nema nikakve veze ni s transvestizmom ili s transseksualnošću. *Gay* populacija, kao i upravo navedene, seksualno je orijentirana, dok su se virdžine, kako ćemo u knjizi vidjeti, prilagođavale potrebama obitelji i društva žrtvujući se za uzvišeniji društveni cilj — služenje društvu i obitelji (kući i braći). Ipak, treba naglasiti da se nekadašnje i današnje društveno-povijesne prilike znatno razlikuju pa posljedično i okolnosti te motivi za postajanje virdžinom. Stoga instituciju virdžine ne bi trebalo uopćavati na temelju slike koju za tječemo danas i donositi zaključke, kao što to neki čine, na temelju danas prisutnijih individualno utemeljenih motiva za postajanje virdžinom.

<sup>19</sup> Nerijetko ćemo u dokazivanju vlastite muškosti primijetiti kod virdžina mizoginiju — posvemašnji prezir i odbojnost prema ženama.

»Zapad«? Koje su to društveno-povijesne okolnosti i životne prilike bile plodno tlo za nastanak jedne takve institucije?<sup>20</sup>

Valjalo je krenuti na dugo putovanje u potrazi za virdžinama i pokušati odgonetnuti zagonetku virdžine.

---

<sup>20</sup> Zanimanje za virdžinu imala sam prilike uočiti i kod drugih. Naime, o toj sam intrigantnoj endemskoj pojavi često govorila studentima kako na diplomskom tako i na doktorskom studiju Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu gdje sam bila zaposlena od 1986. do 2006. godine kad sam 1. siječnja 2007. prešla u Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Isto sam učinila na nekoliko simpozija — u Dubrovniku 2001. (*Women in History — History without Women*), Ottawi 2001. (27<sup>th</sup> Triennial IFUW Conference, ID workshop »Engendering the past, engendering the future«), Londonu 2002. (*Masculinities in the Balkans*), Szégedu 2009. (16<sup>th</sup> Conference of the SIEF's International Ethnogeography Network, *Ethnographic Atlases — Regions, Borders, Interferences*) i Istanbulu 2010. (*The Mediterranean of the Myths, the Myths of the Mediterranean*, 2<sup>nd</sup> International Conference of Mediterranean Worlds).